

odtod njegov subjektivističen naturalizem, žarke barve in paleča erotika. Njegova proza je v resnici poezija, toda ne poezija zelenih šumadijskih tal in zdravega, delavnega ljudstva, marveč poezija južnosrbskega Krasa, macedonskih makovih polj z njih kontinentalno klimo, pesem napol turških mest in ubožnih vasi. To je poezija v srbstvu razkropljenih rasnih drobcev; rimskih kolonistov, bizantskih trgovcev, turških janičarjev, albanskih gorcev in ciganov. To ni naturalizem in ne realizem, ni evropsko občutje in umnost, to je svet zase, Balkan, veliki kotel, ki iz njega neprestano puhte sopare Vzhoda in Zahoda.

Stanković je zapustil za dobro knjigo povesti, ki imajo trajno vrednost, roman «Nečista krv» in dramo «Koštana»; ostali spisi bodo pozabljeni. Dramatik je bil šibak, kot pripovednik pa je za vedno obogatil srbsko književnost in vplival tudi na mlajše pisatelje.

Miran Jarc: Prizor iz pesnitve Vergerij

Slika: Soba praznote. Somrak. Na steni v ozadju visita velik trikotnik in šestilo — edini okras tega bivališča. V kotu miza s knjigami in listi.

Pri mizi sedi Kern, v rjavi obleki, srednjevelik, močan, okroglega obraza. Vstopi Vergerij, slok, slaboten, v črni suknji. Korak mu je truden.

V obrazu: bolešt. Vse okolje: v sanjskost prelivajoča se resničnost.

Kern: Prišel si ... vendar ...

Vergerij: Da, prišel sem, Kern!

Kern: V veselje nam, bodočim tvojim bratom.

Le sédi. Sédi semkaj. Mrak ne moti.

Še bolj bo vsaka misel otipljiva.

Pač, trdovratnež si. Obotavlja je

si tehtal sebe: bi li, ne bi li

odzval se klicu mojemu? Seveda,

težko se je izmotati iz mrež

samoprevare in privzetih nauk.

Vergerij: Da, vem. Z menoj ... (se ozre na steno) Kaj vidim?

Kern: Kaj se čudiš?

Vergerij: Šestilo in trikotnik! Kaj, računstvo?!

Kern: Računstvo, da! Nisi se še sprijaznil

s števili, suženj lirskih teorij,

čestivec Platona in trubadurjev.

O, Pavel, spreobrnemo te v Savla.

Da, v Savla! Kaj? Narobe svet?

Strmiš? Ni prispodoba ti po volji?

Beseda je beseda. —

Očetje naši so vse pregoreče
 dajali čast besedi, za dejanja
 so jim roke pa ohromele, vidiš.
 Vse tisto lepoumno in blesteče
 igračkanje z izrazi, s pojmi — praznost,
 zategel spev nesrečnega jetnika.
 Ni res? Poglej le sebe, Sebe glej:
 kot sanjski tavaš skoz življenje, mrk,
 nad samim sabo sklonjen in zagrénjen.

V e r g e r i j: Zagrénjen? Ne. Nikdar ...

K e r n: Ne manjka dosti.

Kam naj sicer zavede te puščavstvo.
 Ostró sem ti sledil, vsak vzdih in kretnjo
 lovil sem in sem vedel: prideš k meni,
 namernica življenja tvojega
 ustavi se ob našem krogu kakor
 magnetnica ...

Vem: ti si ti in jaz sem nekdo drugi.

A pomni, da oba sva si potrebna.

Tebe je škoda. Vdan v usodo tavaš ...

V e r g e r i j: Usoda, ni to tajna zakonitost?

Zaman bi se upiral ...

K e r n: Ha! «Usoda»,
 in «tajna zakonitost» — prazna vera!
 He, he, slabičev žalostna tolažba!
 Spreglej! Prebudi se, ne premišluj!
 Začni! O, čarodejna moč začetja!
 Dejanje, ki oživlja, sprošča, tvori!

V e r g e r i j: Zdaj si mi bližji, ko mi govoriš.

Sicer je tu tako mi neprijetno ...

Taka praznota ... Mračna je ta soba ...

Pusta in nedomača ...

K e r n: To je v tebi.

Iz sebe gledaš. Temen si in sprt

s seboj in svetom, toda brez moči.

Ni res? Ostró te vidim ...

V e r g e r i j: Da, jetnik sem.

Vsi smo jetniki. Okrog sebe gledam:

zlohodne motne sence v blaznem plesu.

Strast in uteha, glad in razuzdanost,

obup in sladostrastje ... Kriki divji ...

Nagonski beg pred breznom smrti, kaj?

Pogin. Usoda naša: Smrt, pogin! (Vstane.)

Beseda je ugasnila. In pesem
ne sveti več. Skoz tmó vrišči samó še
razbičano telo — duha grobišče.

O, konec, konec! — — —

In jaz sem hotel vzpeti se iz globin,
visoko iznad vseh, da luč prinesem!

K e r n (smehljaje): Si hotel? Ne! Le sanjal si in pel.

Pel si. Ganljivo spretno znaš ubrati
koračnico pogrebno. Plakaš, tožiš
po prošlosti spravljičenih lepot.

A jaz ti rečem: zdaj prične se šele
naš čas: razpon vseh vélikih dejanj.

Poženi se v to vretje kot plavač!

Bojuj se! Borba je ljubezen naša!

V e r g e r i j: Bojujem naj se? Kje je moj sovražnik?

Kaj ni ozračje vse že zastrupljeno?

Tla so močvirje ... vse se razpuhteva ...

K e r n (vstane): Ves plen si čuvstev, val v valovih kalnih.

To je bolezen tvoja, sanjski človek.

Oblik ne vidiš, vse ti je nejasnost.

Omotičen predajaš se le godbi
meglovnih, črnih dni. A ko spregledaš,

boš kakor jaz: zatipal boš obliko,

obraz, postavo ... in tedaj porečeš

sleherni stvari, kot ji je ime.

Zagledaš množico, ki v borbi vstaja

za osvojitve novega življenja,

za gradnjo našega svetišča: Dela.

Delo in ne molitev, je nam geslo.

Kot čarodej prikličeš milijone,

jim ukazuješ, svetiš jim v prihodnost,

po tvojem ritmu kreče se človeštvo.

V e r g e r i j: Opojen sen!

K e r n: Te miče? Uresniči!

V e r g e r i j: In vendar ...

K e r n: Kaj? Tvoj neprestani «vendar»!

V e r g e r i j: «Svetišče Dela, ne Molitve», praviš.

Kako je tuje pala ta beseda!

Jaz ... jaz življenje iščem, polno, v sebi
zaokroženo, duhovno zdravje iščem.

Da kot drevo bi se pognal iz zemlje,

rastoč pod zvezde in bi mirno zrl

v vsešir pod sabo, pel bi, z mano vred
bi pelo stvarstvo, vse v ubranosti.
Lepota, rádot zémlje in človeka. — —
Mogočen sen, kdo mi ga je bil vdahnil?
Predrzna želja! Neutešen iščem,
kedaj očudotvori se mi bitje.
Izkoreninjen, svetu tujec, blodim
brez doživetij... Vse mi zledeneva
v bodečo misel. Kakor da se sučem
vekove že krog sebe samega.
Trhlo drevo — o, spačen sen — usiham.
Bolan sem, vem...

- Kern: Seveda si bolan...
- Vergerij: Da si doživel že kot jaz, pragrozo...
- Kern: Pragrozo?
- Vergerij: Dolgočasja.
- Kern: Dolgočasja!
Ha, ti me res zabavaš!
- Vergerij: Ne razumeš.
Ne dolgočasje, kot doživlja človek,
ki mami se s prividi in strastmi,
da zbežal bi pred sabo, vekovitim, —
ne tisto, ampak ono dolgočasje,
ki zastrmi ledeno, vseprostrano,
kadar človeški duh ne more več
oblikovati se v dejanjih... Čutiš?!
- Kern: O, ti čudak! Kaj vse mi modrijaniš!
Ha: «duša», «duh», «pragroza», «dolgočasje»...
Prekleti strupi, ki te še dušijo!
Izum meščanov — ta filozofija.
Kar pleteš mi — vse to je pajčevina
iz bede, suženjstva in bojazljivstva.
Tako bolnik nadrobno govori
o svojih ranah, tvorih, oteklinah
in ostrogledno išče in premišlja
vsak vzgib razpadajočega telesa.
A vendar si spoznal bolezen svojo,
prišel si k nam...
- Vergerij: Kot kdor se že potaplja,
zaklical sem...
- Kern: Jaz te na breg potegnem
ven iz trpljenja...

V e r g e r i j: Ti?!

K e r n: Če se odrečeš
zvestobi, ki te zaslužnjuje Duhu ...

V e r g e r i j: Kako si rekel?! Naj se odrečem Duhu,
ki valoví skoz mene ...

K e r n: Pa te rešim
trpljenja iz telesa!

V e r g e r i j: Kaj zahtevaš!

K e r n: Ha, večnost, duša, duh — vse to je zmota,
zabloda, bajeslovje! Laž pismarjev,
prerokov krivih! Slepci pa ujeti
vse vérujejo in vdano nosijo
svoj božji delež ... božji delež! O!
Slabost ostudna, hlapčevsko hinavstvo!
A mi smo rod upornikov, borivcev!
Trpljenju boj! Boj na življenje — smrt!
Bodoči človek ne pozna trpljenja,
ne sme več vedeti za bolečino.
Stroj, ki ustavlja se, ni več za rabo.

V e r g e r i j: Stroj ... Stroj ni človek.

K e r n: Puhla rečenica!
I človek mora tisto lažno dušo
izbičati iz sebe, da ozdravi.
Človek je telo, telo je stroj
in biti stroj — to je naš zadnji smoter!

V e r g e r i j: Kako? Kdo govoriš modrost peklenško!

K e r n: Kaj si prespal vekove, sanjski pevec?!
Kaj nisi se še sklonil nad naš čas,
še vedno samotariš v zvezdnem stolpu?
In vendar bi te slehrni poučil,
najzadnejši bi ti odgovor dal.
Če hočeš, da vodník boš množicam,
utoni v njih, da se nam prerodiš,
razbij godalo, ki lažnivo poje!
Sirena, tehtnica, šestilo ...

V e r g e r i j: Kaj?

K e r n: ... trikotnik ... da, to so glasbila naša.
V številčni vrsti biti le število.
Brezčutnost da popolno ti življenje.

V e r g e r i j: Samó števila — to smo baš sedaj.
Zato smo živi mrtveci, zato
obupno se upira človek v nas.

Kern: Števila — nismo. Le ulomki drobni
 enote strašne, ki nas trga, melje.
 Enota pa je veliki Meščan.

Vergerij: Meščan, Meščan...

Kern: Ti je še zagonetno?

Vergerij: Izrekel si ime. Že slutim pot...

Kern (skrivnostno): Vergerij, vendar! — Zdaj ti govorim
 ukazovalec tajni. Sam si izbral.
 Iz tebe govorim. Brez nas si nič,
 brez tebe ni rešitve...

Vergerij: Reci že
 besedo...

Kern (potegne iz žepa samokres): Vidiš? —

Vergerij: Samokres!

Kern: Razumeš?

To bodi ti orožje, ne beseda.

Vergerij: Ubijam naj?! Nikoli!

Kern: Strahopetnež!

Vergerij: O, kje sem?! Kdo sem? Kdo si...

Kern: Strahopetnež.
 Poslušaj! Glej! Da si utrdiš vero.
 Še nisi se sprostil v višave sončne.
 Kaj prebledevaš mrzlično...

Vergerij: Ti hočeš...?!

Kern: Ogrej se ob podobah, ki prikličem
 jih iz obzorij... glej... glej...

Vergerij (krikne): Kje sem? Kje sem?!

(Od vseh strani zalije sobo modra svetloba. Stene izginjajo. Vse: brez-
 prostorje. Ozadje v naraščajočem rdečkastem svitu. Sredi vesolja Ver-
 gerij sam. Tedaj se izloči iz modrine senca. Ni več senca, ampak človek
 Invalid, ki zastrmi v Vergerija.)

Vergerij: Kaj hočeš? Človek? Duh... Govori... Kdo si?

Invalid: Rekvizit meščanske igre,
 živi mrtvec — invalid.
 Hrana — rana večno žgoča.
 Plešem s to nogó železno,
 mrtvo zre oko stekleno...
 Sin umira mi v podstrešju,
 hči se klata po beznicah...
 Glad skoz duri sivo zeva...
 O! Vergerij... Zdaj sem prišel.

Dolgo let si mi obljubljal,
vérujem vate! Zdaj sem prišel...
(Iz modrine se vzpne druga senca — študent.)

Študent: Brezdomski sem študent.
Pregnan od vsepovsod.
Vabili so: «Pristopi k nam.
Za narod v boj!» Njih narod je
denar. Jaz nisem ovaduh!
Vabili so: «Pristopi k nam.
Za vero v boj!» Kje je njih vera?
Kako naj bom jim ovaduh?
A trpek, trpek je moj kruh:
nebo je daljna nizka streha...
in cesta kaže v noč neznano...
Sprejmi me, zvest ti bom bojevnik!
(Iz modrine se izmota senca — Ubijalec.)

Ubijalec: Tu sem.
Konec... Konec... Konec...
Krvave so roke!
Tisoči — čuj, čuj, čuj —
z grozo ponavljajo moje ime
in se veselé,
ker niso jaz.

Vergerij: Ubil si?!

Ubijalec: Ubil sem:
gospodarja, ki me je na cesto pognal,
mene, ženo in otroka.
Ubil sem:
ženo,
da jo rešim trpljenja...
ubil sem otroka!
Ivanček, kodrolašček, mrtev je tvoj smeh!
Tone, zamišljenec mali, kakšen je tvoj greh,
da so te zapodili na cesto v zimsko noč?
Konec... Konec... Konec...
Sódi, obsodi... kdo je kriv...
(Iz modrine vzevete prikazen — Dekle.)

Dekle: Modrina, modrina!
Odkod to smehljanje?
Tako so vele nekdanje sanje,
tako je pravljčila davnina!

Ah, jaz vem le za rdeče noči bede,
ko sem prosila kruha in besede.
Ah, jaz vem samo za pohotne roké
in zločinski posmeh in za brezkončno gorjé.

Dvoje vej — dvoje rok:
drevo me je zagrnilo v svoj pokoj,
ko me je zapustil tudi bog
in sem blodila tako sama s seboj.

Usmili se me in odpusti ...

(Iz modrine se iztočijo sence — R u d a r j i.)

R u d a r j i: Črna sta nam dan in noč,
in pogledi črni,
in roke so črne,
in beseda — črna ...
vse je črno ...

Ujeti v drobovju zemljé
čaramo, čaramo solnce,
palače do neba,
gradeči orjaški stolp
bogu — meščanu!

Vse je črno, krog nas in v nas.

Samo kri,

kadar brizgne iz osrčja obupa,
nam temo razsvetli.

Samo kri!

In vendar smo žejni solnca, solnca ...

(Iz modrine se izločijo sence — O t r o c i.)

I. o t r o k: Ti si tisti mož,
ki nas povede v Deveto deželo.

II. o t r o k: Ti si tisti mož,
ki deli belega kruha.

III. o t r o k: Povej nam bajko, da bo topló
kot ob božičnem drevesu.

IV. o t r o k: Črni ljudje so nas pognali
in ne vemo, kod ne kam.

V. o t r o k: Kaži pot k mamici moji,
ki jo je ugrabila smrt.

Dajva, vloviva hudobno smrt!

I. o t r o k: Povedi me k ateku ... Saj ga poznaš.

Tam je vse črno jeznih ljudi.

Kolesa ropočejo, vse se kadi.

Streljajo se ...

Kje je, kje je atek moj?

V s i: S teboj gremó na vsako pot,
obiščemo vsak dom,
povsod nas radostni sprejmó ...
In sestrice in bratci nam
se bodo priključili ...
In bomo peli, peli
vsi nas bodo veseli
vsi bodo Božička slavili
in preko vasi in preko mest
raztrosimo vsem blagovest!

V e r g e r i j (zase): O, deca!
Bolj črna kakor noč je žalost moja! — —
Proseče róke, žalostna telesa
vijó se plameneče iz noči!
O, zemlja, krvaviš v obupnih krikih!
Razbičana žival! A tvoj pogled,
proseč, kesanja poln, presunjajoč,
pogled otroka, deklice, moža,
očeta-ubijalca, — ta pogled
kot da izseva daljno milost
nadzemskega sveta, ki je v Besedi
Odrešenikovi vstal v prebujenje!

(Sedaj se začuje pritajeno mrtvaško zvonjenje, ki ga spremljajo zastrti
zvoki žalne godbe. V ozadju se v zlatem svitu prikaže M a t i.)

M a t i: Sin moj!

V e r g e r i j: Mati!

M a t i: Dopolnjeno je.

V e r g e r i j: Mati!

M a t i: Otrok moj, zdaj se več ni treba bati.

Kako trpel si zame, zdaj si prost!
Vem za vse dneve, ko si štel, ugibal,
vem za noči, ki si jih mrk prečul
v skrbeh, kako bi mi pomagal bedni,
kako bi le z ljubeznijo prebudil
molčeče skale. O, kako si górel,
da bi z besedo sámó črni dom
bolezní, glada, zapuščenosti
prečaral v hram radosti in pokoja!
Zdaj prosta sem vseh zemeljskih težav.

O, znaj: ljubezen je najvišja sila,
in človek v njej se Bogu približuje ...

Vergerij: Mati!

Mati: Ko boš kot jaz, boš videl, vedel, živel,
kar zdaj si slutoma samó dočutil.
O, naj te spremlja po vseh tvojih potih
tvoj dobri duh in moja zadnja prošnja!

Vergerij: Mati! (Plane proti ozadju, a prikazen izgine.)
(Tedaj se stemni. Čuje se Zbor.)

Zbor: Povedi nas iz ječe črne,
napoji nas z nebeško zarjo,
kedaj umiješ nas trpljenja,
krvi in solz, Gospod Nevidni.
O, kje si naš ukazovalec,
ki tehtaš nas in sodiš strogo,
poglej nas milostno in reši
usode strašne nas, Gospod!

(Ko se tema spet dvigne, se pokaže prejšnja soba. Kern je pravkar
prižgal svečo. Vergerij sedi sključen pri mizi. Kern ga podpira
z rokami.)

Kern: Omahnil si in kriknil kot iz sanj.
Slabó ti je ... ves si vročičen ... bledeš ...

Vergerij: Ti ... Ti ... Si videl?

Kern: Kaj?

Vergerij: Spomin! Spomin!
Poslušal sem te ... pa nenadoma
vse se je zmedlo ... beg podob, prikazni ...
a slednjič: Ona! Ona!

Kern: Kdo! Govori!

Vergerij: Bila je moja mati! Njo sem videl!
Spomin ... O strašno znamenje! Vem ... vem ...
Poklicala me je ...

Kern: Ti sanjaš ...

Vergerij: Ne, ne,
živó kot tebe videl sem ... zdaj vem:
ona je mrtva, mrtva! Konec! Konec!
Je res? Je res? O, žrtev sveta. Mati!

Kern: In če — tedaj jo moraš maščevati!
To znamenje ti tajni je ukaz!

Vergerij: Brezkrajna žalost trga mi besedo,
slepí spoznanje, ognjení nagon ...

Kern: In še oklevaš?

Vergerij: Ukaži mi dejanje!

K e r n: Glej!

(Nenadoma se pozornica spremeni. V ozadju kipijo v nebo tovarniški dimniki. Čuje se šumenje, vrenje, kipenje — utripanje industrijskega mesta. Kern in Vergerij stojita v kotu na levi in gledata. Tedaj stopi iz ozadja žarko osvetljen **Altmann**: predsednik raznih podjetij, poslanec, bivši minister itd. Mogočno se ozira v dolino pod seboj. Njegova senca se silno razraste in zatemni ozadje. V tej senci polagoma utone vse mesto. Altmann pa se smehlja, smehlja, dokler ne ugasne tudi njegova postava v temi, ki spet zagrne pozornico. Med tem pa Vergerij in Kern, zroča v prikazen, polglasno govorita.)

K e r n: Zdaj veš... Poznaš ga?... To je naše zlo!

V e r g e r i j: Da... to je Altmann, večkratni predsednik velepodjetij, veliki meščan...

K e r n: ... peklenški borec proti vsem pravičnim,
 sèl smrti, zlo življenja, duh — gonoba,
 ta človek nam zastira solnca luč!
 Kaj nisi videl te ogromne sence,
 ki je zajela že vasi in mesta, —
 ta senca, ki leži na nas ko môra!
 Strupen oblak! — O, veliki rešitelj,
 ki bi se drznil blisk pognati vanj,
 da bi v titanskem boju razpuhtelo
 se vse zgoščeno, črno zlo v ozračje!
 To črno zlo, ki nam duši življenje.
 Sušična deca, blodniki brezdomski,
 družin pregnani tropi, ubijalcev,
 obupancev množecha se krdela,
 bolnikov in prezgodnjih starcev vrste...
 izgnanci, ogleduhi, ovadniki,
 preganjani, ponižani, izdani...
 Nasilje in sovraštvo in prevara,
 podkupovanje, spletkarstvo, zahrbtnost,
 vse... vse je delo zlobnih rok Meščana! —
 Njegovih slug in hlapcev in čuvajev
 je legijon: o, vojska nezmagljiva!
 To so človeštva zli sovražniki,
 lokavi samozvanci, ki zavzeli
 so vse utrdbe in svetišča naša:
 umetnost, znanost, trgovino, delo.
 A, kdor uniči njega, zmaga vse,
 če pade on, se zruši lažni svet,
 rešitelj pa bo rešenik človeštva!

V e r g e r i j: O! Hvala ti!

K e r n: Ti si pripravljen?

Vergerij: Zdaj vem: bilo je tajno znamenje...

Kern: Zdaj pojdi z mano, greva k našim bratom.

Tam nam prisežeš...

Vergerij: Da maščujem mater,
in vse, ki slišal sem njih vzdihovanje,
vse do obzorij, kamor seže slutnja... (Odhajata.)
(Popolno tema. Začuje se proseč glas M a t e r e.)

Mati: Sin moj! Sin moj!

Kam te vodi temna pot!

Franjo Čibej: Umetniško ustvarjanje Ivana Cankarja

III. Oblikovanje v Cankarjevem pesništvu.

Zvesti svoji nalogi, hočemo izluščiti komponente in strani, funkcije in stopnje Cankarjevega umetniškega stvarjanja. Posledica in uspeh vsake take analize je, da se pod njenim prijemom celota izgubi in razcepi v več vej, ki šele v svoji celokupnosti dajo vsestransko sliko. V tem zmislu razpravljamo v naslednjem o oblikovanju. K dosedanjsima dvema točkama dodajamo še končno — tretjo, umetnik «doživlja» in «se izraža», a umetniško ustvarjanje in umetnina vsebujeta še tretji element, momente in faktorje oblikovanja.

Če mislimo na genetični proces nastajanja umetnine ali pa na umetnino samo in njeno strukturo, lahko vsekdar izkažemo «doživljajsko stran». Čisto zase in na tihem je umetnik doživljal, iz žive mnogoličnosti, iz skritih kotov duše, iz grozečega notranjega kljuvanja, iz podtal nagonskega življenja, iz molčeče podzavesti, iz jasno zažarevajoče zavesti so prišli dušni motivi — doživljanja. Ta predmet, oni človek, ta dogodek je pritegnil umetnika nase; iz ljubezni, iz neumornega življenjskega toka, iz utripajoče dinamike duše se rodi umetnina.

Doživljanje še ni zadosten kriterij, ne izčrpa umetniškega stvarjanja. Nekaj časa ostane v umetniku in podoba je, ko da je brezupno izgubljeno za svet; a ob pravem času požene kakor živa klica v zemlji, prenese se v vnanji izraz in objektivno eksistirujočo formo — lik. Temu procesu smo pripisali izrazito «izrazno funkcijo». Umetnina umetniku ni samovoljen privesek, na svojevrsten način razširja, pogloblja, sprošča dušo; ob njej umetnik dozoreva, na nepopisen način pridobi na notranji istinitosti in jakosti stvarjajoče sile. Forma je združena z osebnim življenjem; kdor pregleda vso vrsto umetnin, bo iz nje razbral genezo